

ПОСТМОДЕРНІЗМ VERSUS ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ: РОМАН ЛЮДВІКА ВАЦУЛІКА «МОРСЬКІ СВИНКИ»

У статті аналізується роман чеського прозаїка Людвіка Вацуліка «Морські свинки» (1973). Твір демонструє поєднання екзистенціальної проблематики та постмодерністської поетики, що окреслює особливості раннього етапу чеського літературного постмодернізму. Екзистенціальна наповненість тексту досягається завдяки таким прийомам постмодерністського письма, як дворівневість тексту, тотальна іронія, абсурдність і гротесковість сюжету, пародійна стилізація, інтертекстуальність.

Ключові слова: чеський роман, екзистенціальна проблематика, постмодерністська поетика.

Людвік Вацулік – чеський прозаїк, есеїст, публіцист, активний учасник подій «празької весни», автор знаменитого маніфесту «Дві тисячі слів». У добу «нормалізації» у Чехословаччині 70-80-х років ХХ ст. він залишався однією з ключових фігур дисидентського руху, засновником та керівником найбільшої самвидавничої едиції «Засувка» (Petlice). Роман Л. Вацуліка «Сокира» (Sekyra, 1966) був високо оцінений тогочасною критикою та поставлений поряд із такими досягненнями чеської прози 1960-х, як «Жарт» М. Кундери [див. 1]. Твори письменника «Чеський тлумачник снів» (Český snář, 1983), «Як зробити хлопця» (Jak se dělá chlapec, 1993), «Дорога на Прадєд» (Cesta na Praděd, 2001) та ін. привертають неабияку увагу як широкого читацького загалу, так і фахівців. Утім, поява роману «Морські свинки» (Morčata, самвидав 1973; офіційно 1991) викликала лише кілька невеличких рецензій у періодиці, залишившись поза увагою літературознавців. Поодинокі відгуки були здебільшого обережні й розгублені, а оцінки художньої вартості твору напрочуд суперечливі – від припущень, що письменник наслідує відомі екзистенціальні романи і тому «текст доведений лише на межу не зовсім вдалої спроби» [4, с. 14] до ствердження, що «ніде більше, у жодному іншому творі, чеська література не наблизилась так Францу Кафкові» [2, с. 14]. Поєднання екзистенціальної проблематики з використанням прийомів постмодерністської поетики робить роман цікавим для аналізу та актуальним для визначення особливостей раннього етапу чеського літературного постмодернізму.

Твір виникав у дуже непростий для автора період (праця над текстом була завершена 1970 року), про що він згадує: «Писалося мені дуже важко.

„Морські свинки” були тим єдиним, що я міг тоді писати. Книжка була виплодом мого тогочасного стану, проте, я не прагнув створити ані політичну сатиру, ані алегорію. Я писав та випускав на папір власний страх і глузування. Глузування, в першу чергу, над собою...» [6, обкладинка]. Роман, сповнений скритих натяків на механізми вбивання особистості у тоталітарному суспільстві, не міг вийти в офіційному друці, тому 1973-го року став першим виданням едиції «Засувка». Це майже оруеллівська історія про те, як деградує людина під тиском режиму, про абсурдність світу та коріння людської агресивності.

Композиція твору невигадлива – дев’ятнадцять хронологічно розташованих розділів, позначених цифрами. Головний герой – банківський службовець – представляє власну родину, на перший погляд, зовсім пересічну. Він є чоловіком учительки Еви та батьком двох короткозорих синів з чудернацькими захопленнями – вони радо вештаються по будівничим майданчикам та залізничним шляхам і мріють про домашню тваринку. Подружжя походить із сільської місцевості, тому важко переживає відрив від природи, принаймні, постійно це обговорює, наприклад, міркує про долю корівок, про яких уже ніхто не дбає. Оповідач зазначає, що тварина є нижчою, ніж людина, яка має владу її вбити, але тримає при собі, доки вона їй потрібна. Так задається певний ракурс погляду на стосунки людина – природа, а відповідно, на кореляцію сила – безпомічність, активна позиція – пасивна відданість.

Текст стилізований під дидактичну літературу для дітей і починається фразою: «У Празі живе більш ніж мільйон людей, яких я зараз не хотів би перелічувати» [6, с. 5]. Дух повчального пафосу у всій своїй карикатурності задає ритм подій. Звернення «милі діти» спрямовує оповідь у потрібне авторів річище, воно постійно повторюється, щоб читач не забував, що йдеться лише про дитячу книжку з уроків природознавства, але це викликає подвійне відчуття пародійності та напучення: «Не будемо говорити про банк, діти, поговоримо про тваринок, вони красивіші та спокійніші» [6, с. 18]. Або: «Не варто зараз говорити про бога, діти, поговоримо про тваринок, вони менші та зрозуміліші» [6, с. 19]. Вдаючи, що пише книжку для дітей, автор підпорядковує задуму і мову, вживає неправильні синтаксичні конструкції, спрощені вирази, з гумором пояснює юним читачам слова іноземного походження, вживає усталені латинські вислови, іноді визнаючи, що сам не знає їхнього значення.

Сюжет розгортається у площині екзистенціального мотиву відчуженості індивіда в сучасному світі. Зовні респектабельне та розмірене життя героя овійоє похмурий кафкіанський світ безпросвітної буденності. Оповідач працює у державному банку у відділі обліку, де виконує дивно абсурдні обов’язки – разом із колегою Карасиком цілий день вирівнює банкноти,

складаючи їх купочкою, лицевим боком нагору, відповідно до серії та номера. По закінченні робочих годин кожного працівника обшукує охорона, адже крадіжка є нормальною практикою, яка нікого не дивує, що пояснюється низькою заробітною платою. Безглузде миготіння стереотипних робочих ситуацій виглядає анекдотичним (сцени у їдальні, у курилці, на прохідній). Наприклад, щоб винести чималеньку суму, герой просто доводить охоронця до кипіння криками та образами, щоб той без перевірки викинув його на вулицю, чого він власне й домагався.

У банку панує химерний клімат та невловима, неусоблена атмосфера страху, не представлена чимось конкретним. Працівники крадуть, охоронці шпигують, статус-кво поступового розпаду всіх примірює з ненадійним майбутнім. Злодіїв не карають і навіть не звільняють, адже, пояснює оповідач, колектив має сильну професійну організацію. У кулуарах поговорюють про створення ще однієї, для розпорошення влади, але ці розмови ведуться неофіційно («неофіційно, милі діти, означає біля ларька» [6, с. 17]). Це натяк на однопартійну систему комунізму, яка покриває будь-які витівки власних прихильників, але не допускає альтернативної думки. Заарештований був лише один старий банкір, який ці погляди висловив десь у іншому середовищі. Вірогідність принести гроші до дому для службовців дуже мала, тому що їх відбирають на варті, але, як тільки працівники банку перестають красти, по урядовим приміщенням розповсюджуються чутки про великі суми, які комусь нібито вдалось винести, і тоді всі знову включаються у гру. Конфісковані банкноти загадковим чином зникають і більше не з'являються у грошовому обігу. Ця таємниця непокоїть героя, якій підозрює, що відповідь відома його колезі, старому інженеру Хлебичку, про якого говорять, що він останній банкір, який ще вмів працювати з ломбардом: «адже іноді хтось із Міністерства закордонної торгівлі питає, що таке ломбард. Я цього не знаю» [6, с. 17]. Хлебичек має власну економічну теорію щодо трьох грошових обертів у державі: контрольований, очевидний (коли вкрадені гроші повертаються у вигляді різних платежів) та загадковий (накопичення коштів у невідомому місці), що загрожує всесвітньою економічною кризою, яку інженер називає Мальстремом (він навіть отримує прізвисько «М»). Це може сприйматися як згадка про велетенський морський коловертень у Норвезькому морі, але й як натяк на оповідання Едгара По. Другий варіант підтверджують і роздуми героя про те, що «„Падіння у Мальстрем” – це надзвичайна студія американського економа першої половини XIX ст. По» [6, с. 39]. З цього твору взятий також символ діжки, яку оповідач знаходить у кабінеті інженера, а згодом і в його помешканні (її призначення залишається непоясненим); алюзії на творчість

Е. По відчутні й в символі чорного kota, дівчинки-пророчиці, двійників, загадкового незнайомця, лабіринті таємничого будинку.

Двохрівньова організація тексту реалізує один із принципів постмодерної естетики, при чому «уявні ножиці обох рівнів розкриті максимально: з одного боку проста лінія майже примітивного сюжету, з іншого – невизначений, відкритий смисл твору, який можна сприймати як намагання зберегти людську ідентичність у боротьбі з абсурдністю на шляху до здійснення мрії про автентичний світ» [5, с. 403].

Мотив абсурдності світу – один із найпотужніших як в екзистенціальній, так і в постмодерністській літературі. Його корені від модерного глобального катастрофізму як основи світобачення постмодерн розвиває далі – до усвідомлення абсурдності не лише об'єктивного, а й суб'єктивного світів. Намагаючись проникнути до таїни економічної теорії інженера Хлебичка, герої вигадують власну, розкішну у своїй безглуздість: щоб запобігти світовій економічній кризі, варто лише скасувати служби контролю та охорони, тоді всі вкрадені кошти увіллються в грошовий кругообіг і «ціла Чехословаччина стане єдиним дивовижним банком» [6, с. 87].

Службовець здається цілком позитивною людиною, може, лише трохи марнолюбною. Коли він купує подарунок, то хоче бути негайно похваленим за смак та щедрість, коли робить гідний вчинок, потребує публічність. Його постійні повчальні гротескові пасажі, призначені членам родини або читачам, іноді смішні, подеколи дратівливі, а ставлення до родини є сумішшю турботи та байдужості. Дружина ніколи не звертається до нього на ім'я, на роботі він анонімний колега анонімних колег, а коли випадково зустрічає когось із знайомих, намагається залишитись непоміченим. Він є фігурою амбівалентною – проголошуючи ідеали благородства, побіжно звинувачує себе у різних звірствах, які мають, здебільшого, фантазійний характер. Так, він несе до знайомих котеня, яке не прижилося у міській квартирі, і не може позбавитись уяви, як його топить. Щоб абстрагуватися, герой починає робити з кошику карусель: «Я піклувався про те, щоб швидкість моїх рухів не була повільною, тому що кошенятко від недостатньої гравітації у своєму прутяному сателіті могло б забитися, тому я обертав кошик усе швидше та швидше, аж у мене заболіло плече» [6, с. 9].

Врятувавши з річки гадюку, він розмірковує про те, що варто її вбити. Найбільш його нервують неслухняні діти: він не може позбутися нав'язливої уяви, як посеред вулиці нахилиє їх через коліно та лупцює. Для власних синів він з виховною метою не шкодує стусанів. Герой не здатен на співчуття – коли дружина повідомляє йому про смерть дивної учениці, він бажає подібної долі всім неслухняним дівчинкам: «Милі дівчатка, які ще маєте померти! Що вам

сказати? Я стискаю руки. Вибачте, вибачте, але так має бути!» [6, с. 101]. Все це, однак, відбувалося лише в уяві героя, і родина у своєму деформованому кліматі жила б собі далі, як би на сцені не з'явилася морська свинка, подарована синам на Різдво. Мала, безпомічна «кошлата машинка, помилка божого промислу» [6, с. 22], в героєві пробуджує відчуття насолоди від влади над живою істотою, яку він раніше лише передчував. Його нічні ігри зі свинкою спочатку мають невинний характер – наприклад, він навчає звірятко залазити йому по руці на плече, так само, як розповідав йому колега Карасек. Саме Карасик інфікував його бажанням підкорити звірка, відкрити «таємницю морських свинок», отже, в родині з'являється друга, а потім третя тваринка.

Маніпуляції зі свинками згодом набувають потворного характеру – герой починає проводити різні досліди, щоб з'ясувати, як поведуться звірки в екстремальних умовах. Він кружляє їх на грамофонній платівці, висаджує взимку за вікно або на включену конфорку електроплити, топить у ванній, додає у молоко алкоголь, закриває у кімнаті kota, щоб той мав можливість за ними полювати. У захопленні від влади над іншим створінням він піддається раніше глибоко прихованим садистським нахилам: «Я усвідомив наростаючий черепний тиск, сп'яніле збудження, яке я досі ніколи не відчував, та тремтіння нервів» [6, с. 105]. До цього додається ейфорія від власної всемогутності – коли в останню мить він рятує тваринку від загибелі, то відчуває себе рівним богам. Так домашній тиран, якій у соціумі є непомітним і покірним, створює власну релігію ірраціональності та злоби; його молитвою стає агресія, його оточення – полігоном для культивованої агресивності. У пасажах, описуючих експерименти над живими істотами, оповідь набуває відстороненої перспективи, що коментує сам автор: «Кожний письменник, якій щось комусь зробив, писав про це від третьої особи, нібито це зробив хтось інший, і цим простим трюком відводив увагу читачів і критики від власної поведінки. Я почав писати цю книжку від першої особи, тому що думав, що вона буде про те, як ми піклуємось про морських свинок. Ніхто не передбачав, до чого це призведе. Що мені зараз робити? Єдине, що я можу, це перейти до форми третьої особи...» [6, с. 120].

Спостереження за поведінкою безпорадних тварин службовець записує у щоденник, який ховає у клітці. Його письменницькі амбіції зростають від статті до шкільної читанки до великого роману. Розмірковуючи про власну жагу до писання, він зізнається: «Нормальна людина нікуди не пише <...> Писання завжди є проявом якоїсь безпомічності та розкошланих нервів, виказує комплекси або нечисте сумління. Чим величніша є література, тим вона істеричніша, зверніть увагу <...> Писання є здоровим, коли це лише уподобання, забавка для автора та читача або спосіб заробітку...» [6, с. 25].

Сам автор підступає до тексту справді як до забавки. Тут безліч ігрових мовних ситуацій, які здаються просто манерою письма, але потім з'ясовується, що вони мають у контексті твору власне незамінне місце. На жаль, у перекладі мовні каламбури втрачають свій підтекст (*hypotéka – hypotéza, lombardování – bombardování, státní banka – státní gang* тощо). Іронічно-пародійно автор підкреслює і гендерний аспект, ставлення до жінок: «Морський свинці пощастило, що вона не дісталася комусь із вас, дівчатка. Дівчинки сьогодні – це те найгірше. Вони не мусять нічого робити, не мають жодних обов'язків, а коли раптом хочуть про когось піклуватися, шкодять йому з провини своїх дурнувятих матусь. Дурнувятих означає прикрашених, лінивих та посередніх. Мені моторошно подумати, ви, кривляки-недотепи, з ким наші хлопці одружаться» [6, с. 20]. Або: «Моя вам порада, хлопці: не думайте стільки про людей. Не обтяжуйте себе зайвими думками. А вам, дівчатка, я не маю що сказати» [6, с. 70].

Атмосфера містичного та втаємниченого постійно підтримується згадуванням про події та ситуації, які залишаються без пояснення – герой зустрічає сина Вашека на будмайданчику, розмовляє із ним, а потім з'ясовується, що то був не він; в квартирі невідомо звідки час від часу з'являється чорний кіт; дівчинка-провидиця пророкує смерть комусь із родини та помирає сама і т. п. Відчувши магічну владу над життям і смертю, службовець інфікує близьких: «Він такий гарний, ніжний, – промовила Ева. – Але щось мене спонукає штрикнути його пальцем в око». Чоловік відповідає: «Не штрикнеш, якщо ти це вже сказала» [6, с. 47]. Норми гуманності так мають подобу зовнішнього табу. Захоплений владою над іншим створінням, службовець знаходить спосіб обійти власну свідомість, хоча час від часу його настигають докори нечистого сумління: «Іноді мені нав'язливо уявляється, що я малий, а морська свинка велика. Я такий малий, що достаю їй лише до кігтя, розміром з хлібне зернятко. І все мені раптом здається іншим, хоча насправді залишається таким само. Товстий смух нахиляється над моєю екзистенцією...» [6, с. 124]. Боротьба з наростаючою внутрішньою агресивністю, яку марно веде герой, проєктується й на ставлення оповідача до читача (іронічні інвективи та лайки). Колега Карасек кілька разів питає героя, чи зрозумів той призначення морських свинок. Пізніше з'ясується, що Карасек вирощував тваринок, щоб годувати ними куниць.

Морські свинки поступово стають головним символом усього, що відбувається у творі. Вони флегматичні аж летаргічні, їхня поведінка дивно співпадає із вчинками їхнього узурпатора: спочатку вона пасивна та віддана, але, як тільки герой починає цікавитись обставинами на роботі, оживає та пришвидшується. Текст проковує до безпосередньої асоціації життя службовця та морських свинок: «Вони ходять по кутках, тягають соломинки, заривають

носики у стружку. І я теж можу піти до будь-якого куточку, можу присісти за стіл, лягти на канапу і навіть на підлогу, встати, зняти зі стіни картинку, подивитись на неї і знову повісити <...> або, якщо цього хоче моя шановна величність, можу взяти капелюх і вибігти на вулицю, де, однак, я уже стільки всього не зможу...» [6, с. 95]. Відчуття безнадії та безпомічності у кліті системи суголосні особистим переживанням автора.

Морська свинка є символом уразливості, підлеглості силі, але навіть вона у власному вольєрі пересувається у примітивному неусвідомленому свавіллі. Так само банківський службовець переживає солодке відчуття необмеженої влади лише у себе вдома, що проектується на його стосунки з родиною. Кульмінацією є сцена, коли важко захворів молодший син, а лікарі не можуть знайти причину, про яку здогадується батько – Павел прочитав його щоденник. У герої пробуджується батьківській інстинкт – він вважає себе винним і згадує пророцтво дивної дівчинки – якщо хтось має померти у родині, хай це буде морська свинка, а не його дитина. Він купує Павлові омріяний велосипед, але головне – приносить жертву, впевнений, що цим майже магічним ритуалом повертає сина до життя.

Одного дня на прогулянці з родиною службовець виявляє помешкання інженера Хлебичка. Незабаром він туди прямує, та, сховавшись у кульні, спостерігає ритуал годування куніць морськими свинками. Проникнувши знову до таємничого будинку, він знаходить лише порожні кімнати, а в одній із них загадкову діжку, яку він уже бачив у кабінеті Хлебичка. Коли герой зазирає до кухви, його настагає якесь прозріння, але в той момент з'являється незнайомиць із револьвером. Химерний образ може бути галюцинацією, нечистим сумлінням, примарою, але, скоріш за все, другим «я» героя, якого він створив самотужки, результатом його внутрішньої ідентифікації з насильником. Невідомий цілиться, службовець нападає на нього з ножом: «Я мріяв про це від дитинства, – пробіжить у нього в голові, коли він відступає, щоб фігура з розпоротим черевом впала» [6, с. 148]. Утім, на місці вбитого з'являється інший, точнісінько такий. «Це саме те найгірше, завжди, помислив чоловік гірко і хотів заплакати» [6, с. 148]. Історія не пропонує розв'язку, кінець залишається відкритим – читач може здогадуватись, був герой вбитим, пропав у вирі таємничого Мальстриму або став членом тайної співдружності приборкувачів морських свинок...

Роман є свідомством про межову ситуацію людського існування та демонструє як низько може пасти людина під впливом абсурдного оточення. Ставлення банківського службовця до домашніх тваринок є проекцією відносин тоталітарної системи до людини, а піддослідними свинками тут є усі, учасники дії та їхні жертви. Екзистенціальні мотиви самотності, страждання, тривоги, дезорієнтації, відчаю у постмодерністській літературі є результатом

втрати суб'єктом системності та цілісності, яка була притаманна йому у попередні культурні епохи. Мотиви вибору і свободи перетворюються в постмодерністській творчості на мотиви несвободи й неможливості вибору. Сартрівський вислів про те, що людина приречена бути вільною, пропонує позицію відокремленого індивіда, який, всупереч ворожості й тривожності світу, має послідовно відстоювати своє право на недетермінований вибір. Проте в добу постмодернізму і цей вибір виявляється визначеним через неможливість дезорієнтованою людиною зробити його вільно.

Екзистенціальна проблематика є органічною в постмодерністській практиці. Віртуозного змалювання буття людини у межовій ситуації Л. Вацулік досягає за допомогою таких прийомів постмодерністського письма як дворівневість тексту, тотальна іронія, абсурдність і гротесковість сюжету, пародійна стилізація, інтертекстуальність. Іронія та сарказм автора спрямовані з однаковою інтенсивністю як на читача, так і на сам текст, він ставить під сумнів смисл твору так само, як і смисл читання. Проте, у зневажливості та грі, які балансують на межі комедії і трагедії, прочитуються серйозні та застережливі погляди письменника на невтішний стан сучасного світу. Англійський критик чеського походження І. Гаєк зарахував твір до «найкращих романів, які виникли після Другої світової війни у східній Європі» [3, с. 153]. Книжка, яка могла колись читатися як політична, сьогодні, коли час уже дещо замаскував і висвітлив у інакшій перспективі, залишається передусім мистецькою візією вагомого значення, але й нагадуванням про небезпечність агресивних проявів у людських та суспільних взаєминах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Černý V. Dva romány téměř veliké / Václav Černý // Host. – 1968. – № 3. – S. 26-34.
2. Exner M. Morčata zůstala morčaty / Milan Exner // Tvar. – 1991. – č. 37. – S. 14.
3. Hájek I. Prokletá i požehnaná. Eseje o české literatuře / Igor Hájek. – Praha : Dokořan, 2007. – 190 s.
4. Přibáň J. O morčatech a lidech / Jiří Přibáň // Tvar. – 1991. – č. 26. – S. 14.
5. Slovník české prózy 1945-1994 / kol. autorů pod vedením Blahoslava Dokoupila a Miroslava Zelinského. – Ostrava : Sfinga, 1994. – 490 s.
6. Vaculík L. Morčata [román] / Ludvík Vaculík. – Brno : Atlantis, 2004. – 150 s.

Стаття надійшла до редакції 9.10.2014

Палий О., к.филол.н., доц.,
Институт филологии КНУ имени Тараса Шевченко

**ПОСТМОДЕРНИЗМ VERSUS ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ: РОМАН
ЛЮДВИКА ВАЦУЛИКА «МОРСКИЕ СВИНКИ»**

В статье анализируется роман чешского прозаика Людвика Вацулика «Морские свинки» (1973). Произведение демонстрирует сочетание экзистенциальной проблематики с постмодернистской поэтикой, что очерчивает особенности раннего этапа чешского литературного постмодернизма. Экзистенциальная наполненность текста достигается благодаря таким приёмам постмодернистского письма как двухуровневость текста, тотальная ирония, абсурдность и гротесковость сюжета, пародийная стилизация, интертекстуальность.

Ключевые слова: чешский роман, экзистенциальная проблематика, постмодернистская поэтика.

Palij O., CSc., docent
Taras Shevchenko national University of Kyiv

**POSTMODERNISM VERSUS EXISTENTIALISM: NOVEL BY LUDVIK
VACULIK «GUINEA PIGS»**

Novel «Guinea pigs» (1973) of the Czech prose writer Ludvik Vaculik is analyzed in the article. Composition demonstrates combination of the existential problems and postmodern poetics, that define peculiarities of the early period of the Czech literary postmodernism. Existential fullness of the text is reached by such methods of postmodern writing as two-levels of the text, total irony, absurdity and grotesque of the story, parody stylization, intertextuality.

Key-words: Czech novel, existential problems, postmodern poetics.